

ERFGOED BRUSSEL

N°015-016

SPECIAAL NUMMER - SEPTEMBER 2015
Open Monumentendagen
Brussels Hoofdstedelijk Gewest

DOSSIER
ATELIERS, FABRIEKEN EN KANTOREN

PLUS
Internationaal Fotografisch Experiment
met Monumenten

EEN PUBLICATIE VAN BRUSSEL STEDELIJKE ONTWIKKELING

DOCUMENTATIE VAN EN ONDERZOEK NAAR INDUSTRIEEL ERFGOED

ONDERZOEKREFLECTIES

INGE BERTELS en INE WOUTERS

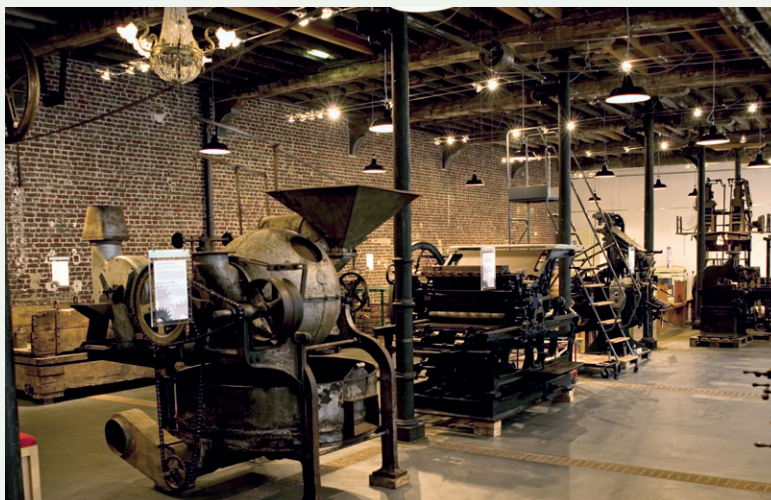
ReUSe ONDERZOEKSGROEP VRIJE UNIVERSITEIT BRUSSEL

Wiels, de voormalige brouwerij Wielemans-Ceuppens, een emblematisch industrieel gebouw in Brussel (Schmitt-GlobalView, 2014 © GOB).

Binnen de internationale erfgoedzorg worden onderzoek en documentatie, waaronder ook publicaties als deze, als essentiële elementen van een gefundeerd erfgoedbeleid beschouwd. Dit is ook zo voor industrieel erfgoed dat vanaf de jaren 1960 stilaan meer aandacht kreeg, niet alleen vanuit de toenemende problematiek dat heel wat industriële gebouwen hun originele functie verloren, maar ook vanuit socio-economische en culturele interesse. In Brussel, en bij uitbreiding in België, werd de noodzaak aan kennis in eerste instantie aangekaart door verschillende erfgoedorganisaties en administraties, en pas in tweede instantie werd ook door diverse academische onderzoekers via master- en doctoraatsthesisen, maar ook andere publicaties, werk gemaakt van diepgaand onderzoek. In dit artikel gaan we daarom dieper in op de documentatie van en het onderzoek naar het Brusselse industriële erfgoed en dit vanuit diverse perspectieven en actoren.

De aandacht voor industrieel erfgoed is zowel internationaal als in België een vrij recent fenomeen binnen het monumentenzorgbeleid, de praktijk en het wetenschappelijke onderzoek. Aanvankelijk waren het vooral 'historische' (ouderdomsprincipe) en 'esthetische' en 'artistieke' kwaliteiten die ervoor zorgden dat een gebouw al dan niet als monument werd erkend en eventueel beschermd, waarbij industriële architectuur vaak bijna per definitie werd uitgesloten. Het is maar vanaf de jaren 1960 dat aanvankelijk in theorie, maar stilaan ook in de praktijk een ruimere definitie van erfgoed ingang vond en dat daarbij ook industriële archeologie en industrieel erfgoed aandacht kregen. Dit uitte zich vanaf het midden van de jaren 1970 in het aanpassen van definities in de officiële wetteksten, waarbij naast historische, volkskundige, artistieke, wetenschappelijke

Afb. 1

La Fonderie – Brussels Museum voor Arbeid en Industrie sinds 1986. Het museum is gevestigd in de gebouwen van een voormalige bronsgieterij, de Compagnie des Bronzes, in Sint-Jans-Molenbeek (A. de Ville de Goyet, 2011 © GOB).

en sociaal-culturele waarde, ook expliciet 'industriële-archeologische waarde' werd opgenomen. Pas vanaf de jaren 1980 wordt het industrieel erfgoed geleidelijk aan beschouwd als een volwaardig segment van het onroerend erfgoed.¹

Maar hoewel de criteria duidelijk werden verbreed, was de bestaande historische en wetenschappelijke kennis eerder beperkt. De noodzaak om dit hiaat op te vullen bracht het onderzoek naar industrieel erfgoed op gang. Zo publiceerden Johan Baelen en René De Herdt in 1983 'Vrij gedacht in ijzer: een essay over de architectuur in het industriële tijdperk, 1779-1913' en publiceerde René De Herdt samen met Patrick Viaene een tweedelige inventaris 'Industriële archeologie in België' in 1986. Deze laatste publicatie werd uitgegeven door het Museum voor Industriële Archeologie en Textiel (MIAT) in Gent. Daarnaast werden er ook meer geografisch georiënteerde publicatieprojecten opgestart, zoals de reeks 'Industriële archeologie in Vlaanderen' door Roland Baetens (1986) en 'De Wortels van Flanders Technology' (1987) door Adriaan Linters. Deze sterke aanzetten kwamen echter moeilijk tot verdere ont-

plooiing. De status *quaestionis* die Peter Schollier in 2009 opstelde van het onderzoek naar en de interesse voor 'Materieel erfgoed: gebouwen, (werk)tuigen en voorwerpen' laat ook duidelijk zien dat in België industrieel erfgoed hoofdzakelijk omarmd werd door musea en instellingen als *Archives d'Architecture Moderne* (AAM), *La Fonderie* (Brussels Museum voor Arbeid en Industrie) (afb. 1), MIAT, MOT (Museum voor Oude Technieken) in Grimbergen of erfgoedverenigingen en -expertisecentra als PIWB (*Patrimoine Industriel Wallonie-Bruxelles*), VWIA (Vlaamse Vereniging voor Industriële Archeologie) of ETWIE (Expertisecentra voor Technisch, Wetenschappelijk en Industrieel Erfgoed, voorheen SIWE, Steunpunt Industrieel Wetenschappelijk Erfgoed), maar dat het heel wat tijd en inspanningen vergde om ze ook als onderzoekdiscipline binnen universiteiten en gevestigde onderzoeksinstituten te laten nestelen.²

INVENTARISSEN (INDUSTRIEEL) ERFGOED

Van cruciaal belang voor de (h)erkenning van industrieel erfgoed is de

Afb. 2

De luchtfotografie is een nuttig instrument voor de studie van het industrieel erfgoed dat verborgen is binnen huizenblokken. Hier het centrum van Sint-Jans-Molenbeek (Schmitt-GlobalView © GOB).

brede documentatie en analyse ervan. Op dit vlak speelde Brussel zonder twijfel een belangrijke nationale en internationale pioniersrol. In 1979 kreeg het AAM immers de opdracht van het Ministerie van de Franstalige Gemeenschap om een grootschalig inventarisatieproject voor industrieel erfgoed in het Brussels Gewest op te starten. Deze *Inventaire visuel de l'agglomération de Bruxelles* werd aangevat in 1980 en is een omvangrijk achttiendelig naslagwerk, opgesteld door een team van een tiental (kunst) historici en architecten. Dit interdisciplinaire team inventariseerde in een periode van vier jaar, voor elk van de 19 Brusselse gemeenten, diverse industriële complexen en gebouwen per industrie of functie (bijvoorbeeld brouwerij, maalderij, raffinaderij, depot, etc.). Hoewel deze inventaris, ook internationaal, als een impressionant en belangrijk voorbeeld

wordt beschouwd, is het werk aan een grondige herziening toe, zowel inhoudelijk als vormelijk. Inhoudelijk is dit instrument na 35 jaar uiteraard gedateerd. Door economische en geografische verschuivingen verloren heel wat van deze industriële panden hun originele of latere functie, werden ze herbestemd of kwamen ze leeg te staan. Maar ook op analytisch en wetenschappelijk vlak werden ondertussen nieuwe stappen gezet. Zo werden meer recentelijk de dossiers 'Gevaarlijke, ongezonde of hinderlijke bedrijven 1819-1954 van het Provinciaal Bestuur Brabant' (inventarisatie 1992) toegankelijk gemaakt door het Rijksarchief. Ook de ontwikkeling van luchtfotografie (afb. 2) en digitale cartografische toepassingen (BruGIS, BruCiel, Google Earth en Google Street View) bieden nieuwe mogelijkheden voor het visueel opsporen van dit industriële erfgoed. Heel wat van dit Brusselse industri-

ele erfgoed is immers niet zichtbaar vanop de straat omwille van hun inbedding in het bouwblok. Daarnaast is deze inventaris ook vormelijk aan een update toe. Momenteel bestaat hij hoofdzakelijk in een papieren versie, waarvan vier exemplaren effectief toegankelijk voor een ruimer geïnteresseerd publiek (AAM, *La Fonderie*, Brussel Stedelijke Ontwikkeling en het Stadsarchief Brussel) en die door het veelvuldige gebruik erg kwetsbaar zijn geworden. Ook de beperkte toegankelijkheid wat de doorzoekbaarheid betreft en de fragiliteit maakten dat in 2011 het initiatief werd genomen om het geheel te digitaliseren. Dit project is echter nog niet volledig uitgewerkt, waardoor het geheel voor buitenstaanders slechts beperkt digitaal toegankelijk is. In 1992 startte *La Fonderie* met een vervolgstudie op deze *Inventaire visuel de l'architecture industrielle de l'agglomération de Bruxelles*. Zij focus-

ten op het beschermingspotentieel van het bewaarde industriële erfgoed in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Het team stelde 168 fiches op, maar gaf meteen zelf ook aan dat dit – om praktische redenen – vooral een aanzet was.

Daarnaast is uiteraard ook de inventaris van het bouwkundig erfgoed van de Brusselse binnenstad die gerealiseerd werd tussen 1978 en 1994 relevant. De resultaten werden opgenomen in de driedelige publicatie 'Bouwen door de eeuwen heen in Brussel. Brussel binnenstad' (1989-1994). De inventaris is echter in zijn opzet niet specifiek gericht op industrieel erfgoed en bijgevolg zijn ook de gehanteerde selectiecriteria en afbakeningsmethode hier niet op afgestemd. De focus is bijvoorbeeld esthetisch geïntereerd, terwijl de technische aspecten, die zeker voor industrieel erfgoed vaak erg bepalend zijn, veel minder zwaar doorwegen in de evaluatie. Bovendien is er bij het opstellen van de inventaris (om praktische redenen) bewust voor gekozen om enkel 'zichtbaar' erfgoed op te nemen, m.a.w. complexen die aan de straatzijde zichtbaar zijn. Hierdoor zijn veel industriële sites, die in de loop van de 19de eeuw 'onzichtbaar' in een bouwblok werden ingeplant, op voorhand uitgesloten uit de inventaris. Bovendien zijn voor heel wat gemeenten, waaronder de sterk geïndustrialiseerde gemeenten Sint-Jans-Molenbeek, Anderlecht en Ukkel, evenals de zones van de gemeente Brussel buiten de vijfhoek, deze inventarissen nog in uitvoering, waardoor de gegevens niet of slechts beperkt beschikbaar zijn. Aangezien deze inventarissen erg frequent gebruikte instrumenten zijn voor zowel beleid als onderzoek naar industrieel erfgoed in Brussel en het industrieel erfgoed vandaag sterk onder druk staat, is het cruciaal dat de bestaande inventarisatieprojecten worden uitgebreid en zo veel moge-

lijk – met behulp van nieuwe technologieën – worden geïntegreerd. Maar daarnaast is het ook van essentieel belang dat bijkomend diepgaand onderzoek wordt verricht om gebouwen en sites in hun historische en ruimtelijke context te kunnen lezen en valoriseren.

..... **DIVERSE BRUSSELSE ONDERZOEKSTRAJECTEN**

Hoewel de auteurs van het luik 'industrieel erfgoed' in de Onderzoeksbalans Onroerend Erfgoed in Vlaanderen vrij recent nog verzuchtten dat '*het industrieel archeologisch onderzoek zich nauwelijks of niet aan universiteiten of gevestigde onderzoeksinstituten [afspeelt]*',³ lijkt daar stilaan toch verandering in te komen, zeker in Brussel. Zo wordt aan de Vrije Universiteit Brussel sinds meer dan een decennium een specialisatiecursus 'industrieel erfgoed' gedoceerd binnen de opleiding geschiedenis door historicus Peter Scholliers.⁴ Daarbij wordt zowel ingegaan op de (internationale) evolutie van industrieel erfgoed, methodes van onderzoek als toonaangevende onderzoeksthema's – onderwerpen die hij ook in diverse artikelen en boekpublicaties grondig uitwerkte.⁵ Daarnaast is Scholliers ook directeur van de onderzoeksgroep FOST (*Social and Cultural Food Studies*), waarbij hij diverse onderzoekers begeleidt die socio-culturele historische vraagstukken met betrekking tot de voedingsindustrie en industrieel erfgoed onderzoeken.⁶ Zo onderzocht Joeri Januarius de materiële cultuur, het dagelijkse leven en de consumptie van mijnwerking in de periode 1900-1960 of voert Willem Scheire een onderzoek naar het belang en de evolutie van de ontwikkeling van de ijskast in België.⁷

Ook binnen de gezamenlijke VUB-ULB Engelstalige opleiding

Master in Architectural Engineering (Bruface) wordt in diverse cursussen als *Monument Care* (docente Inge Bertels) en *Structural Renovation Techniques* (docente Ine Wouters) aandacht geschonken aan het belang van onderzoek en onderzoeksmethodes met betrekking tot gebouwd industrieel erfgoed. Dergelijke integratie in het onderwijs is essentieel voor de bewustmaking en stimulatie tot het verder ontwikkelen van onderzoek naar industrieel erfgoed. Daarnaast wordt er binnen de onderzoeksgroep ReUse van het departement Architectonische Ingenieurswetenschappen aan de VUB ook onderzoek gedaan naar industriële architectuur en bijhorende bouwmaterialen en -technieken, resulterend in onderzoeksprojecten van korte en lange duur en verschillende master- en doctoraatsthesisen in dit veld.⁸ Met dit onderzoek wil de onderzoeksgroep bijdragen tot het opstellen van een referentiekader om 19de- en 20ste-eeuwse gebouwen, materialen, technieken en bouwprocessen te kunnen beoordelen en om zo het bestaande erfgoed te kunnen begrijpen, te renoveren en/of restaureren en zo te kunnen valoriseren. Zo toonde Ine Wouters onder meer in haar doctoraatsthesis *Renovatie van de fireproof mill in Brussel: bouwtechniek-draagvermogen-brandweerstand* (2002) aan dat industrieel erfgoed erg veel kennis kan blootleggen over de kennisontwikkeling en toepassing van eigentijdse materialen en technieken (afb. 3). Daarnaast kan onderzoek *in situ* met betrekking tot architectuurhistorische, constructieve en materiaal-technische aspecten ook kennis bijbrengen over hoe specifieke gebouwen werden ontworpen en gebruikt. Zo wordt in het lopende doctoraatsonderzoek van Marianne De Fossé naar historische stedelijke pakhuizen in Brussel, Antwerpen en Gent stil gestaan bij de inplanting, materialiteit en constructie van deze

gebouwen, om op die manier via de analyse van houten vloeren, hijsballen of raamopeningen ook inzicht te krijgen in de economische functie van dit erfgoed.⁹ De geschiedenis van de Belgische elektriciteitssector en zijn nalatenschap is het thema van het doctoraatsonderzoek dat recentelijk werd aangevat door Pieter De Raedt. Industrieel erfgoed is immers bij uitstek functioneel, zonder een esthetische vormgeving die de sterktes en zwaktes van de historische structuren en materialen 'verbloemt'. Industriële architectuur is niet zelden ook een uitgelezen plek gebleken om te experimenteren met nieuwe materialen en technieken, omdat er niet altijd rekening gehouden wordt met de tradities die gelden in de 'burgerlijke' architectuur. Op die manier levert onderzoek naar industrieel erfgoed erg belangrijke historische en constructieve kennis op die ook relevant is voor contemporary bewaard erfgoed en het onderzoek binnen *construction history*.¹⁰

Verder wordt in deze onderzoeksgroep ook onderzoek gedaan naar de ontwikkeling van industriële materialen en technieken. Zo onderzochten Ine Wouters en Michael De Bouw de evolutie van de productie van ijzer en staal,¹¹ onderzocht Leen Lauriks in de context van haar onderzoek naar 19de-eeuwse ijzer- en glasstructuren ook de evolutie van de glasproductie en de architecturale en structurele kwaliteiten van 19de-eeuws glas,¹² of voerde Quentin Collette diepgaand onderzoek naar geklinknagelde verbindingen.¹³ Niet alleen zogenaamde innovatieve materialen, maar ook meer traditionele materialen krijgen aandacht. Zo werkt Louis Vandenabeele aan een doctoraatsonderzoek over de evolutie van houtconstructies in het laat 19de- en vroeg 20ste-eeuwse België en gaat hij daarbij ook in op de vraag hoe de toepassing van nieuwe materialen als ijzer en staal de evolutie van hout-

Afb. 3

De Markten, voormalige zetel van de *Cristalleries du Val Saint-Lambert*. De oudst bewaarde brandwerende constructie in Brussel, 1854 [A. de Ville de Goyet, 2011 © GOB].

constructies al dan niet beïnvloedde. Verder wordt naast 19de-eeuwse materialen en technieken ook steeds meer aandacht besteed aan de 20ste eeuw. Zo brengt Stephanie Van de Voorde de constructiematerialen en -technieken voor naoorlogse woningen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest in kaart, om op die manier dit jonge erfgoed ook beter te begrijpen en naar waarde te kunnen schatten. Daarbij komen ook diverse bekende en minder bekende materiaalproducenten en bedrijven in beeld, die de vraag naar meer kennis over de bouwindustrie alleen maar doen toenemen.

Bij het formuleren en opbouwen van internationaal *state of the art* (doctoraats)onderzoek zet ReUse tegelijkertijd ook sterk in op kennisontwikkeling die direct relevant is voor de stad Brussel en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, om op die manier letterlijk hun steentje te kunnen bijdragen aan een kwalitatieve architecturale (stedelijke) ruimte en maatschappij. Zo werkten ReUse-teamleden in 2010-2011 samen met collega's van de ULB en het CIVA (Internationaal Centrum voor de stad, de architectuur en het landschap)

om het Brusselse ingenieurserfgoed onder de aandacht te brengen, net als industrieel erfgoed een andere vorm van 'vergeten' architecturaal erfgoed, dat deels met dezelfde problematieken en uitdagingen wordt geconfronteerd. Dit ingenieurserfgoed werd onder meer onder de aandacht gebracht via de tentoonstelling 'Brussel, een sterk staaltje van engineering' en de bijhorende catalogus 'Brussel in de voetsporen van de bouwkundige ingenieurs'. Deze initiatieven leidden er toe dat ook de Brusselse Open Monumentendagen, een initiatief van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, in 2012 volledig gewijd waren aan de kunst van het bouwen, waarbij niet zozeer de bijdragen van architecten, maar wel die van ingenieurs in het voetlicht werden geplaatst. In dialoog met dit onderzoek startte Jelena Dobbels in oktober 2014 een doctoraatsonderzoek naar een andere cruciale maar vaak vergeten groep van actoren in de bouwindustrie, namelijk aannemers in de bouwsector in de periode 1870-1970. Daarnaast onderzoekt Loïc Waucquez (ULB-VUB) de organisatie en impact van de stedelijke bouwwerf en de spanning tussen traditionele en meer innovatieve bouw-

praktijken op de Brusselse bouw-
werf. Verder werd ook typologisch
onderzoek naar industrieel erfgoed
aangevat. Zo werd in 2012 gestart
met het onderzoek naar de evolu-
tie van pakhuizen in de Brusselse
havenzone. Het onderzoeksproject
*Creating a typology of warehouses
for Brussels and beyond* (Innoviris
2012) en het daarop voortbouwende
*Preserving historical urban warehou-
ses by understanding their architec-
ture and technology* (FWO 2014-2017)
draagt bij tot de waardebeoordeling van
dit specifieke erfgoed dat momenteel
met afbraak wordt bedreigd door de
snelle herontwikkeling van de voor-
malige industriële wijken.¹⁴

NOTEN

1. Onderzoeksbalans Onroerend Erfgoed Vlaanderen – Industrieel erfgoed, BECUWE, F. et al, <https://onderzoeksbalans.onroerenderfgoed.be/onderzoeksbalans/bouwkundig/architectuurgeschiedenis/industrieel>
2. SCHOLLIERS, P., 'Materieel erfgoed: gebouwen, (werk)tuigen en voorwerpen', in: VAN DEN EECKHOUT, P. en VANTHEMSCHE, G. (o.l.v.), *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België 19de-20ste eeuw*, VUBPress, Brussel, 2009, pp. 1339-1368.
3. *Onderzoeksbalans Onroerend Erfgoed Vlaanderen – Industrieel erfgoed*, BECUWE, F. et al, <https://onderzoeksbalans.onroerenderfgoed.be/onderzoeksbalans/bouwkundig/architectuurgeschiedenis/industrieel>
4. *Industriële archeologie & industrieel erfgoed*, SCHOLLIERS, P., <http://www.vub.ac.be/SGES/ia/homepage.html>
5. Voor een uitvoerige bibliografie zie onder meer: <http://research.vub.ac.be/history/peter-scholliers>. Zie ook: <http://www.etwie.be/database/actor/peter-scholliers>
6. FOST – *Social and Cultural Food Studies VUB*, <http://research.vub.ac.be/food-history>
7. JANUARIUS, J., *Big spenders? Practices and experiences of miners (Eisden, Limburg) related to consumption*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling VUB, Brussel, 2014.
8. *ReUse – architectural engineering lab*, Vrije Universiteit Brussel, <http://www.vub.ac.be/ARCH/ae-lab>
9. DE FOSSE, M. en VANDENABEELE, L., 'Brusselse pakhuizen in de negentiende en de twintigste eeuw', in *Erfgoed van Industrie en Techniek*, 23, 2014/4, 20-29. DE FOSSE, M. en VANDENABEELE, L., 'Historische pakhuizen in Brussel', in: *AGORA, Magazine voor sociaal-ruimtelijke vraagstukken*, 31, 2015/2, pp. 12-15.
10. BERTELS, I., 'Construction History in Belgium (2004-2014). From Attas to Zastavni', in: CARVAIS, R. et al (o.l.v.), *Report on construction History 2004-2014*, AFHC, Parijs, 2015. <http://www.histoireconstruction.fr>
11. De BOUW, M., *Brussels Model Schools – Structural Analysis of the Metal Roof Trusses (1860-1920)*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling VUB, Brussel, 2010.
12. LAURIKS, L., *Contribution of the glass cladding to the overall structural behaviour of 19th-century iron and glass roofs*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling VUB-UGent, Brussel-Gent, 2012.
13. COLLETE, Q., *Riveted connections in historical metal structures (1840-1940). Hot-driven rivets: technology, design and experiments*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling VUB, Brussel, 2014.
14. BERTELS, I., WERMIEL, S. en WOUTERS, I., 'Brusselse pakhuizen. Een beladen toekomst?', in *Erfgoed Brussel*, nr. 008, Brussel, 2013, pp. 4-19.

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basyn, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Murielle Leseque,
Cecilia Paredes, Brigitte Vander Bruggen
en Anne-Sophie Walazyc.

EINDREDACTIE IN HET NEDERLANDS

Paula Dumont

EINDREDACTIE IN HET FRANS

Stéphane Demeter

SECRETARIAAT VAN REDACTIE

Murielle Leseque

COORDINATIE VAN ICONOGRAFIE

Cecilia Paredes

COORDINATIE VAN HET DOSSIER

Paula Dumont

AUTEURS/ REDACTIONELE MEDEWERKING

François Antoine, Mario Baeck,
Jean-Marc Basyn, Inge Bertels,
Anna Bouteiller, Marianne Defossé,
Rika Devos, Paula Dumont,
Bernard Espion, Anne Lauwers,
Harry Lelièvre, Thierry Lemoine,
Maarten Mahieu, Muriel Muret, Joke Nijs,
Michel Provost, Sven Sterken,
Thomas Stroobants, Peter Van der Hallen,
Yannik Van Praag, Guido Vanderhulst,
Christian Vandermorten, Ine Wouters,
Brigitte Vander Bruggen.

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels,
Data Translations Int.

NALEZING

Griet Meyfroots, Koenraad Raeymaekers,
Harry Lelièvre, Stephan Van Bellingen,
Tom Verhofstadt en de leden van het
redactiecomité.

VORMGEVING

The Crew Communication

DRUK

Dereume Printing

VERSPREIDING EN

ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt,
Brigitte Vander Bruggen.
bpeb@gob.irisnet.be

BEDANKINGEN

Olivia Basseem, Philippe Charlier,
Julie Coppens, Farba Diop, Alice Gérard.

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Arlette Verkruyssen, directeur-generaal
van Brussel Stedelijke Ontwikkeling/
Gewestelijke overheidsdienst Brussel,
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd onder de
verantwoordelijkheid van de auteurs. Alle
rechten voor het reproduceren, vertalen of
herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Directie Monumenten en Landschappen –
Cel Sensibilisatie
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel
<http://erfgoed.brussels>
broh.monumenten@gob.irisnet.be

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen
om alle reproductierechten te betalen
toch nog gerechtigden zijn die niet
gecontacteerd werden, dan worden zij
verzocht zich kenbaar te maken bij de
Directie Monumenten en Landschappen
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

LIJST MET AFKORTINGEN

AAM – Archives d'Architecture Moderne
ABOPG – Archief van het Bestuur voor
Oorlogsschade aan private goederen
ARA – Algemene Rijksarchief
AMVB – Archief en Museum van het
Vlaams Leven te Brussel
ARB – Académie royale de Belgique
DCBSO – Documentatiecentrum van
Brussel Stedelijke Ontwikkeling
DML – Directie Monumenten en
Landschappen
GOB – Gewestelijke Overheidsdienst
Brussel
KBR – Koninklijke Bibliotheek van België
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor
het Kunstpatrimonium / Institut royal
du Patrimoine artistique
KMKG – Koninklijke Musea voor Kunst
en Geschiedenis
RLICC – Raymond Lemaire International
Centre for Conservation
SAB – Stadsarchief Brussel

ISSN

2034-578X

WETTELIJK DEPOT

D/2015/6860/020

Cette revue paraît également en Français
sous le titre *Bruxelles Patrimoines*.

